

Milena Dragičević Šešić¹

Univerzitet umetnosti u Beogradu

POLITIKE SEĆANJA I DISONANTNO NASLEĐE BALKANA²

Sažetak: Politike sećanja na kulturnom prostoru Balkana različite su koliko su različite i javne politike te odnos prema sopstvenoj multikulturalnosti pojedinih balkanskih država. Politike sećanja zasnivaju se na dnevno-političkim potrebama te se baština nasilja valorizuje s jedne strane kao herojski čin a sa druge kao nasilje koje stvara žrtve. Stoga se gotovo svaki događaj te objekti i narativi vezani za njega mogu smatrati disonantnim nasleđem: od najstarijih izgradnji gradova, tvrđava i mostova pa do najnovijih događaja u vezi sa Drugim svetskim ratom i ratovima devedesetih. Ovaj tekst bavi se fenomenom sećanja i javnih politika koje kodifikuju sećanje, pisanjem i revizijom istorije. Ključna istraživačka pitanja odnose se na istraživanje načina na koje se javne politike odnose prema nasleđu: šta istražuju, šta štite, šta izlažu i šta čine vidljivim. Očito je da je nasleđe primarno političko pitanje i kada se zaboravlja (otomansko nasleđe u Srbiji) i kada se koristi (most na Drini u Višegradu – *Na drini ćuprija*). Narativi sećanja u multikulturalnoj zajednici često su različiti što je očito danas kada se dižu spomenici žrtvama nemačke ili mađarske narodnosti te u pokušajima rehabilitovanja ubijenih Srba u gradovima Srbije posle komunističkog oslobođenja. Stavovi su isključivi i oštri, ili su svi žrtve ili su svi zločinci.

U zaključnom poglavlju analizira se savremena umetnost i baština nasilja na Balkanu kroz dve dramske predstave *Mali mi je ovaj grob*, Biljane Srbljanović i *Zmajeubice*, Milene Marković, uz virtualnu skulpturu Mrđana Bajića *Memorandum*, iz ciklusa *Jugo muzej*.

Autorica zaključuje da je danas svim balkanskim zemljama potreban sintetički sveobuhvatni pogled na kulturu Balkana iz transnacionalne i transkulturalne perspektive. Taj pogled zahteva odnos prema sopstvenom nasleđu i nasleđu drugih grupa bez prisvajanja i zanemarivanja uz posebnu pažnju poklonjenu baštini nasilja. Istovremeno, neophodno je i inoviranje metoda upravljanja nasleđem, uvođenje metoda medijacije, te uključivanje materijalnog i nematerijalnog nasleđa u kulturnu, obrazovnu i turističku ponudu svake pojedine zemlje.

Ključne reči: kultura sećanja, baština nasilja, disonantno nasleđe, Balkan, kulturna politika

¹ msescic@gmail.com

² Rad je urađen u okviru projekta 178012: *Identitet i sećanje: transkulturalni tekstovi dramskih umetnosti i medija*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

UVOD

64

Kulturni prostor Balkana tokom istorije stalno je iznova deljen mentalnim i fizičkim granicama. Stalne migracije koje su pratile ove promene dovodile su do promena etničkih struktura, zaborava nematerijalnog, uništavanja materijalnog, a posebno zanemarivanja nasleđa drugih kultura na teritorijama koje su jedni napuštali a drugi naseljavali. Politike sećanja zasnivale su se na dnevno-političkim potrebama, te je stoga posebno krajem 20. veka zaboravljena tradicionalna multikulturalnost pojedinih lokalnih sredina i regija.

Baština nasilja i disonantno nasleđe svakako su dva ključna termina koja ćemo koristiti, iako, paradoksalno, gotovo da nema nasleđa koje se ne može tumačiti iz jedne ili druge perspektive.

Baština nasilja (Heritage of violence) nije tema koja preovlađuje ni u kulturološkom ni u politološkom razmatranju baštine, iako je većina mesta sećanja vezana za nasilje – označena su kao mesta traume, ipak se u interpretaciji, u preovlađujućim narativima, čuvaju oni koji se najlakše mogu označiti narativima viktimizacije (žrtve) ili narativima trijumfalizma. Međutim, oba su narativa – narativi isključivanja, u kojima nema mesta za razumevanje „Drugog“ – bilo da je drugi onaj koji je počinio nasilje, ili žrtva „našeg“ nasilja.

Iz toga sledi pitanje: Da li je svaka baština – baština nasilja? Da li kod različitih društvenih grupa ona može biti različito tumačena i interpretirana, dakle, disonantna?

Svaka značajna, revolucionarna kulturna promena suštinski je uvedena nekim oblikom nasilja. No kako ona označava i pobjedu tog novog obrasca, u istoriji promena ostaje zabeležena kao da je doneta gotovo „aklamacijom“. Hristijanizacija kao nasilje nad dotadašnjom paganskom kulturom nije predmet proučavanja ni u svetu, a još manje u Srbiji (pa u tom smislu ni građenje manastira, koji su zahtevali dovođenje stručnjaka sa strane, od grčkih vizantijskih majstora do fra Vita iz Kotora za Dečane, i nesumnjivu fizičku eksploataciju lokalnog stanovništva, nije proučavano).³

U narodnom sećanju su opstali tragovi o mucu zidanja – ali ne verskih objekata, već velikaških gradova i tvrđava – prokleta Jerina (i njeno Smederevo), Zidanje Skadra na Bojani... Interesantno je da je u oba slučaja žena „junak“ – u prvom slučaju negativni, a nevin, svesna žrtva u drugom slučaju.

Izgradnja „na Drini ćuprije“, onako kako je zabeležena u „srpskom“ romanu Ive Andrića, takođe je istorija gradnje kao nasilja. (A o nasilju koje nauka o književnosti vrši nad književnicima zahtevajući od njih da se svrstaju, ili ih sama svrstavajući u „etničke torove“, da i ne govorimo. Meša Selimović, Ivo Andrić, Danilo Kiš... a u novije vreme ta „moda“ zahvata i vizuelne umetnosti, pa su u centru „deoba“ Petar Lubarda i Marina Abramović.)

³ Istovremeno možemo se upitati i da li je galerijsko izlaganje fresaka i romaničkih skulptura hrvatskih katedrala kojima je predstavljena jugoslovenska umetnost na izložbi u palati Šajo u Parizu 1950. godine, istovremeno predstavljala kulturalizaciju – nasilje nad verskim karakterom ovih artefakata, koji su sada izloženi kao umetnička dela po sebi, čineći uslugu jugoslovenskoj politici međunarodnih odnosa koja je ovu izložbu koristila kao krunski dokaz da je Jugoslavija nešto drugo – različita od zemalja komunističkog bloka u kojima je proganjano i uništavano versko nasleđe.

Sama ćuprija na Drini, istovremeno predstavlja i disonantno nasleđe. U bošnjačkom kolektivnom sećanju to je nasleđe koje odslikava veličinu otomanske imperije, njen značaj i brigu koju je pokazivala prema svom stanovništvu u Bosni. U srpskom kolektivnom sećanju taj most je samo poklon, „tribute“ onoga koji je morao da se odrekne svoga porekla (janičara – velikog vezira Mehmed paše Sokolovića) – sopstvenim srpskim korenima i svom zavičajju.

I evropska baština je velikim delom baština nasilja. Sva velika ostvarenja epoha i kultura zasnovana su na nasilju. Tako francuski jezik, onakav kakvog ga danas znamo, zasnovan je na nasilju sprovedenom nakon Francuske buržoaske revolucije, o čemu detaljno piše Mišel de Serto u svojoj knjizi *Kultura u množini*.

Kanal Moskva–Volga, i drugi veliki poduhvati komunizma, odneli su veliki broj ljudskih života (čak 30.000 na izgradnji kanala). Svaki projekat totalitarnog, zatvorenog društva nosio je sobom brojne, nezapamćene, izbrisane („istorijski nevažne“) žrtve.

Dakako, i kada nisu praćeni fizičkim nasiljem, veliki totalitarni projekti, poput, u najnovije vreme projekta Skoplje 2014, predstavljaju nasilje nad kulturom, i posebno nasilje nad manjinskim zajednicama koje u takvim projektima vide gušenje dotadašnjih, jedva postignutih multikulturalnih obrazaca. Skoplje 2014 se tako direktno suprotstavlja postignutom nivelisanju uloge Albanaca u javnom i političkom životu, stvarajući grad sa kojim pre svega treba da se identifikuje makedonsko stanovništvo, ali ne više kroz svoj slovenski, već kroz svoj antičkomakedonski koren.

Sa druge strane, interesantno je videti da transkulturalni i transnacionalni identitet Evrope, u procesima evropskog ujedinjenja, gradi se pre svega na „zajedničkoj“ baštini nasilja – u tom smislu su muzeji holokausta danas realizovani u svim zemljama Unije – primer politike sećanja koju gradi nova Evropa. Sve zemlje novih demokratija od Letonije do Mađarske izgradile su svoje muzeje holokausta, stvorile su ili revitalizovale (obnovile na drugačijim principima) mesta sećanja (na holokaust ali i druge oblike masovnih ubijanja tokom i nakon Drugog svetskog rata), iako su do 2000. godine gotovo „obrisale“ sećanja na svoje Jevreje i njihovu kulturnu ulogu. No danas, nova politika sećanja, u trenutku kada u njima nema više značajnijih delatnih zajednica sećanja, obnavlja sećanje na nasleđe *nestalih drugih* – pa tako u Poljskoj cvečaju festivali jevrejske kulture, filma, etc, ali još uvek ne u Litvaniji i Letoniji.⁴

Ovaj tekst nastao je na osnovu autorkinih dugogodišnjih istraživanja upotrebe i zloupotrebe baštine na Balkanu, vršenih empirijskim metodama sistematskog posmatranja, analizom instrumenata kulturne politike, analizom novinskih tekstova i akademskih studija rađenih u domenu istorije,

⁴ Tako u Strategiji razvoja kulture (2007), Livoncima kao nacionalnoj manjini poklanja se ceo jedan veliki paragraf, Rusima jedna rečenica („ruska manjina ne želi da učestvuje u zajedničkim programima“), a Jevreji se i ne pominju. Važno je napomenuti da ruska manjina čini trećinu stanovnika Letonije, a Livonaca ima svega 300 nastanjenih u dva sela. Jevrejsko nasleđe se često poistovećuje sa ruskim (nastalo u carskoj Rusiji) ili je danas viđeno kao nepoželjno, imajući u vidu da je jevrejska inteligencija bila nosilac revolucionarnih (komunističkih) ideja (*Istorija međunarodne kulturne saradnje*, CLIO, 2014). Nasleđe komunizma danas u svim ovim zemljama je viđeno isključivo kao nasleđe nasilja – potpuno nepoželjno, izuzev kao „otklon“ u rekonceptualizaciji nacionalnog kulturnog identiteta.

antropologije, sociologije i studija kulture, kao i na osnovu ličnih sećanja i istraživanja „intimne istorije XX veka“ koja vodi trenutno sa svojim studentima na Fakultetu dramskih umetnosti.

JAVNE POLITIKE I SEĆANJE

Fenomen sećanja se uvek povezuje sa istorijskom kodifikacijom – još uže sa javnim politikama koje uslovljavaju pisanje i reviziju istorije. Tako se od individualnog sećanja koje postepeno gradi kolektivno, usmereno javnim politikama, ponovo ide natrag do individualnog ali sada već preoblikovanog sećanja izmenjenog na osnovu usvojenih kolektivnih narativa. Tako se stvaraju stereotipi sećanja, bez obzira na različitost pojedinačnih porodičnih iskustava. Ovaj primer najbolje može da se sagleda kroz stereotipe simbola, artefakata i narativa koji se vezuju za Balkanske ratove i Prvi svetski rat. Bez obzira na to što je najveći broj porodica ove ratove objektivno doživelo kao traumu (izgubljeno je oko 30%, a po nekim izvorima i 50% muškog stanovništva tadašnje Srbije), narativ koji se najčešće upotrebljava jeste trijumfalistički narativ pobednika na Kajmakčalanu, oslobodilaca Bitolja, nosilaca Albanske spomenice, kao i narativ žrtve – ali muške, vojničke, junačke žrtve (traume prelaska preko Albanije, masovnog sahranjivanja u Plavu grobnicu, itd).

U istorijskim dokumentima, novinama i arhivima tog vremena, pa u manjoj meri u literaturi, mogu se naći beleške o životima žena i dece u Prvom svetskom ratu, ali će se retko sresti u porodičnom prepričavanju, kolektivnom sećanju porodica. Još ređe su tu iskustva iz Balkanskih ratova koja možda i zbog svoje surovosti predstavljaju potisnuta i individualna i kolektivna sećanja. Izbor prošlih sećanja ne samo što ukazuje na namere i tendencije javnih politika, već pre svega na potrebe i očekivanja od budućnosti.⁵ Tako su uništena mesta na kojima se dogodio Majski prevrat (ubijeni Aleksandar i Draga), nepoznata (javnosti) mesta na kojima su sahranjeni Crnorukci, kao i kasnije mesta na kojima su sahranjeni „fašistički kolaboracionisti“ – Draža Mihajlović, general Nedić itd.

Obeležavanje Prvog svetskog rata u celom svetu organizuje se na tradicionalni način: vojna istorija, istorija ratova i njihove političke posledice su u prvom planu – a život, kulturološke posledice sasvim su zanemarene.

Tako je u Srbiji osnovan Muzej Gučevske bitke kod Banje Koviljače kao samoinicijativa potomaka koji su obeležili upravo vojni deo istorije Prvog svetskog rata (time potvrđujući kolektivni stereotip), dok uspomenama i artefaktima života borbe za opstanak u to vreme gotovo da nijedan muzej u Srbiji ne poklanja nikakvu pažnju. I ovaj muzej se uklapa u standardnu politiku sećanja koja se manifestuje organizovanim formama i instrumentima komemorisanja – od državnih ceremonija i rituala, podi-

⁵ Tako je sedamdesetih godina 20. veka, na osnovu jedne fotografije sa streljanja nađene u Požarevcu stvoren mit o Jozefu Šulcu, hrabrom Nemcu koji po cenu sopstvenog života odbija da učestvuje u streljanju, jer je tada Jugoslaviji bio potreban novi narativ o Nemcima – kao ljudima koji iako disciplinovani u odsudnim trenucima mogu da pokažu ljudskost (Mihael Martens, *U potrazi za junakom*, CLIO, 2014).

zanja spomenika, obnove spomen-kuća i mesta sećanja. Ženskog sećanja tu nema – sem kao sećanja na žene-vojnice (Milunka Savić) i bolničarke.

U tom smislu, još od 2004. godine ulazimo u politike „komemorisanja“ po kojima će gotovo svaka godina biti posvećena jednom istorijskom ili političkom događaju, od 200 godina moderne srpske države (2004), 2012 – Balkanski ratovi, 2013 – godina Konstantina, 2014 – Prvi svetski rat... Međutim, na UNESKO-ovim spiskovima zemalja koje slave određenu godišnjicu u domenu kulture Srbije, a i drugih zemalja iz šireg regiona uglavnom nema⁶ (sem Turske i Rumunije koje su 2012. i 2011. prijavile po tri značajne godišnjice, a i svake druge godine bar po jednu).

Hrvatska je u tom smislu izuzetak – gotovo svaka godina ima svoju „kulturološku“ notu (2011. je proslava Ruđera Boškovića, 2013. Milke Trnine i Andrije Medulića, 2014. Matoša i Mažuranića, itd.). Druge zemlje regiona ponekad se „pridruže“ – poput Makedonije, koja se pridružila obeležavanju godišnjice Majke Tereze po zahtevu Indije. Ipak, 2014-ta možda predstavlja godinu u kojoj se pokreću i ovi procesi, jer se po prvi put javljaju Crna Gora sa godišnjicom Mihajla Lalića (čemu se pridružila Srbija) i Srbija sa godišnjicama Mokranjca i Josifa Pančića (a ovoj drugoj proslavi se pridružuje Hrvatska). Tako se postepeno, kroz proslave, uspostavljaju odnosi saradnje u regionu oko nasleđa koje se može smatrati, bar delimično, zajedničkim, iako su godišnjice Matoša, Ruđera Boškovića itd. ostale samo „nacionalno“ ubeležene.

To svedoči o tome da i dalje istorija i politika predstavljaju ključne faktore u samorazumevanju i samopredstavljanju najvećeg broja zemalja regiona, a da se kultura i kulturni akteri ne prepoznaju u polju javne diplomatije kao važni.

U teoriji Dominika Mojsija, za razumevanje društva i društvenih interesa ključno je poznavanje vladajućih kolektivnih emocija. Iako on sam govori da je broj emocija veoma veliki, svoju teoriju fokusirao je na tri ključne – emociju nade, straha i poniženja (Mojsi, 2013). Za razumevanje politika sećanja i odnosa prema nasleđu na Balkanu, važno je utvrditi istorijske procese koji su različita balkanska društva u istim vremenskim periodima emotivno razdvajali. Tako su periodi nakon Berlinskog mira, periodi nade za crnogorsko i srpsko društvo, a period poniženja za bugarsko kojem su oduzete velike teritorije dobijene samo godinu dana pre toga Sanstefanskim mirom. U vreme socijalističke Jugoslavije, za većinu njenih stanovnika, dominantna je kultura nade, dok Grčka, razbijena građanskim ratom i Bugarska i Rumunija uključivanjem u Varšavski pakt, ulaze u složene emotivne procese koje nosi sobom kultura straha (strah od blokovskih sukoba i nuklearnog rata). Ta kultura straha zahvata jugoslovenske narode od devedesetih godina 20. veka iz drugih razloga, da bi ubrzo Srbija ušla u kulturu poniženja, koju karakteriše osećanje nesigurnosti i nelagode, osećanje opadanja istorijskog značaja (stoga i želja da preuzme u celini jugoslovensko nasleđe), teorije zavere, narativi viktimizacije, „mračnog narcisizma“, autodestrukcije... Iz te kulture poniženja mogu da proisteknu različite javne politike i strategije ponašanja: politika pomirenja u cilju

6 <http://www.unesco.org/new/en/unesco/events/prizes-and-celebrations/celebrations/anniversaries-celebrated-by-member-states/2012/> (pristupljeno 18. aprila 2014).

samoodržanja, politika autodestruktivnog otpora, politika prkosa i inata (odnos Makedonije prema Grčkoj u korišćenju antičkog makednoskog nasleđa). Istovremeno, uz kulturu poniženja, i kultura straha nastavlja da postoji, posebno straha od bliskog „drugog“ i njegove kulture (što je očito u odnosu Crnogoraca, a i Srba, prema sopstvenom i zajedničkom srpsko-crnogorskom kulturnom nasleđu koje se danas doživljava kao ono koje unosi konfuziju i osporava samobitnost crnogorskog/srpskog identiteta). Obeležavanje godišnjice rođenja Njegoša u obe države rađeno je sa mnogo opreza i strahova, i ne na mnogo vidljiv način.

Kako gradimo odnose između našeg sopstvenog vremena i istorije Balkana? Kako uspostavljamo sistem sveobuhvatne zaštite nasleđa i da li je on dovoljan da ukaže na kompleksnost i različitost iskustava i doživljaja balkanskih naroda? Šta istražujemo, šta štitimo, a šta izlažemo i činimo vidljivim – tri su osnovna pitanja koja nam ukazuju na politike nasleđa kao segmenta širih kulturnih i javnih politika. Nasleđe je danas primarno političko pitanje – i kada ga zaboravimo i kada ga koristimo. A koristimo tek pojedine „istorijske epizode“, one koje odgovaraju trenutnim političkim stremljenjima, pa se može reći da je to „epizodno pamćenje“, karakteristično za najveći broj balkanskih gradova i država koje neodgovarajuće događaje brišu iz sećanja.

DISONANTNO NASLEĐE U MULTIKULTURALNOJ ZAJEDNICI – NARATIVI SEĆANJA

Multikulturalne zajednice grade isto toliko zajednica sećanja koje razvijaju međusobno suprotstavljene narative o istim istorijskim događajima. Do javnosti dolaze oni koji su u nekom trenutku poželjni sa stanovišta javnih politika (međunarodnih odnosa, npr.). To je posebno očito danas, kada se pokušavaju podići spomenici žrtvama nemačke ili mađarske narodnosti (žrtvama oslobodilačkog trijumfa, bilo da su streljane ili umrle od posledica internacije), ili pokušaji rehabilitovanja ubijenih u gradovima Srbije posle oslobođenja. Stavovi su isključivi i oštri: ili su svi žrtve – ili su svi zločinci.

Zanemaruje se da su među streljanima postojali i zločinci, ali i nevino žrtve, te da ovaj proces „rehabilitacije nevino osuđenih žrtava“ mora da se vodi posebno, različito, drugačije – nikako ne grupišući žrtve na način da im se oduzme individualitet i pravo na „ličnu priču“. (Činjenica je na primer da je Svetislav Stefanović osuđen na smrt pre svega kao član komisije koja je istraživala zločin Crvene armije u selu Vinice – zločin koji je danas nesumnjivo dokazan.)

Dakle – u multikulturalnoj i multiideološkoj sredini, u kojoj postoje i brojni različiti ideološki obrasci unutar kulturnih modela koji su delatni na javnoj sceni, svaka vrsta novog nasilja (klasifikacija kao nasilje) – etničkim ili ideološkim svrstavanjima u grupu (u kojoj će onda biti mesta i za žrtve i za zločince bez razlike), samo podržava nove podele i nepoverenja.

U tom smislu važno je proučiti politiku spomenika (Dragičević-Šešić, 2011) da bi se razumele sve kontradiktornosti vezane za analizu slučaja stvorenog povodom zahteva za podizanjem spomenika Nemcima sahranjenim na Šinteraju, stočnom i pasjem groblju u Vršcu. Proterivanje podunavskih Švaba bila je jedna od tabu tema socijalističke Jugoslavije, i tek se u poslednjih desetak godina ovoj temi prišlo iz različitih uglova – napisani su romani (Dragi Bugarčić, *Gatalica*, 2013), snimljeni filmovi (*Podunavske Švabe*), obavljani brojni intervjui i dokumentarne knjige (Nadežda Radović), „vraćeni“ u našu kulturu odbačeni nemački umetnici poput Roberta Hamerštila itd. Dakle, spomenik Nemcima ubijenim u Vršcu trebalo je da se podigne brzo, jer je istovremeno uspostavljen konsenzus u opštini o tom činu i zabrani istinskog, porodičnog sahranjivanja. No, usledila je reakcija jevrejske zajednice na neprimerenu izjavu jednog aktiviste nemačkih udruženja – da se „do 1944. živelo divno i u miru u Vršcu“, koja ističe da je najveći broj Jevreja Vršca ubijen 1942, a da tada Nemci iz Vršca nisu iskazali nikakvo žaljenje. Te nevine jevrejske žrtve do danas nemaju u Vršcu svoje obeležje. Svi razgovori vođeni ovim povodom, samo su dalje zaoštravali tenzije između pojedinih grupa, a da niti jedna grupa nije pokazala veliku empatiju prema patnjama druge grupe.

Iz ove studije slučaja direktno sledi da je jedno od ključnih pitanja koje se mora razmotriti: šta sa postojećim disonantnim nasleđem u multikulturalnoj zajednici? Sa disonantnim, različitim koektivnim sećanjima na iste događaje. A posebno – šta sa ustaljenim stereotipima i predrasudama koje su ugrađene u nematerijalnu baštinu, kroz poslovice, pesme ? „Prošao pored mene kao pored turskog groblja“, „Buni se kao Grk u apsu“, „Propao ko Grčka“, „Napada uvek mučki, s leđa, ko Bugari na Bregalnici“, itd, o kojima se ni ne razgovara ni ne diskutuje, niti se osvešćuje poreklo takvih iskaza.

Istovremeno, važno je shvatiti koliko je slavljena baština jednih, trauma drugih – od poslednjeg primera vezanog za Oluju, koja se u Hrvatskoj slavi, a u Srbiji oplakuje. Međutim, za „samoisključivanje“ pojedine grupe stanovnika iz zajedničkog života važno je spoznati upravo te činjenice: da li smo mi u Jugoslaviji obeležavali dan Prizrenske lige, kao važan datum u procesu nacionalne emancipacije albanskog stanovništva? I da li je zatvaranje granice prema Grčkoj (što je dovelo praktično do uništavanja slovenskog/makedonskog življa u Severnoj Grčkoj), bio podjednako traumatičan događaj u celoj Jugoslaviji?

Naravno, za razumevanje savremenih odnosa na Balkanu važno je i spoznati kako se u Grčkoj pamti građanski rat, a kako u Makedoniji? Ili kako čak i naizgled „neutralno“ ili zajedničko nasleđe (poput mostova), može biti predmet podela (Dragičević-Šešić i Rogač, 2013)? Tako će se mostovi imenovati i preimenovati (Arslanagića u Perovića, Principov u Latinsku ćupriju, Dušanov u Kameni, Bratstva-jedinstva će ostati samo geografski pojam mosta).

Da li je i projekat Andrić-grada nasilje nad idejom multikulturalnog Višegrada, sa crkvom u središtu naselja, sa spomenicima ličnostima značajnim za srpsku kulturu ? Brojni su oblici nasilja koji se manje primetno javljaju u javnim politikama vezanim za nasleđe.

Normativizacija (standardizacija) društva i društvenih institucija/proslava može se prepoznavati kao nasilje u brojnim slučajevima. Da li je implicitni (a naročito eksplicitni) patrijarhat nasilje? Ovo je svakako tema koja zaslužuje posebno istraživanje. Nasilje se formira i kao pritisak opšteg mišljenja i javnog mnjenja na pojedinca ili grupu koja se razlikuje mišljenjem i estetskim senzibilitetom. Kao u slučajevima izložbe *Odstupanja* (Galerija Kontekst, Beograd, 2007), kada je nasilje ulice ne samo uništilo sliku Drena Malićija, već je sprečilo dalje održavanje izložbe samo zbog toga što je to bila izložba koja predstavlja beogradskoj javnosti albanske umetnike sa Kosova.

Nasilje „ulice“, klerikalnih i drugih desničarskih formacija, nalazilo je prostor svoga delovanja i u pozorišnom sistemu. Tako su predstave: *Sveti Sava*, *Ubiti Zorana Đinđića*, a nedavno u Rijeci predstava *Aleksandra Zec* i pre prikazivanja izazivale revolt u delu javnog mnjenja, a predstava *Sveti Sava* zeničkog pozorišta, u režiji Vlade Milčina, nikada nije uspela da se ostvari u Beogradu, jer je grupa građana predvođena sveštenikom sprečila izvođenje predstave. Nijedno drugo pozorište u Srbiji nikada više nije ni pokušalo da postavi na scenu ovaj komad Siniše Kovačevića (Vučković, 2009).

No, nasilje može biti i direktna cenzura vlasti – prilikom izložbe u Novom Sadu u Kulturnom centru kada je 2013. skinuta slika Danijele Tasić, jer prikazuje ljudsku figuru bez lica na raspeću, koja u rukama drži novčanice (<http://www.021.rs/Novi-Sad/Vesti/Fajgelj-cenzurisao-izlozbu-u-KCNS.html>, pristupljeno 20. aprila 2014).

Normativizacija može da omogući slobodu delovanja (jer se znaju pravila i procedure, smanjuje se voluntarizam), ali istovremeno legitimizujući određene procese ona ograničava polje delovanja i interpretacije. Ključno je pitanje ko su „akteri“, „agenti“ legitimizacije, kodifikacije baštine i da li oni imaju istinsku slobodu ili su pod autocenzorskim pritiskom?

Da li je normirani srpskohrvatski jezik, a danas srpski, takođe baština nasilja? Nasilje nad jezikom u procesu odbacivanja dijalekata obično se kao takvo ne prepoznaje, iako jedan deo stanovništva diskriminiše, a jedan deo nasleđa ostavlja neučinkovitim (recimo, literaturu na kajkavskom dijalektu u Hrvatskoj ili osamnaestovekovnu literaturu pisanu u Vojvodini⁷). To nasilje⁸ traje i danas, posebno nad pojedincima koji dolazeći iz svoje sredine nastoje da odbace akcenat i dijalekt koji ih diskriminiše, nastojeći

7 Uvođenjem Vukovog jezika u Srbiji odbačen je ceo korpus literature XVIII i XIX veka (videti: Meša Selimović, *Za i protiv Vuka*).

8 U osnovnoj školi „Svetolik Ranković“ u Arandelovcu, moj učitelj Batrić Kovijanić najviše se trudio da iz govora nas dece iskoreni turcizme. „Jok“ je bila zabranjena reč, a meni su turske reči bile posebno zanimljive, jer kao nekome ko je rođen i odrastao u Dalmaciji, one nisu bile deo mog rečnika, a i mnoge tenzije među decom su mi bile nerazumljive (recimo: zašto moju drugaricu iz klupe Veru Halilović neka deca začikavaju rečima: vi ste Turci! Tada je to bilo izuzetno retko – sećam se samo jednog incidenta tog tipa, dok je devedesetih godina u novobeogradskim osnovnim školama – ta vrsta vršnjačkog nasilja bila pravilo: i tako su postepeno iz odeljenja nestajala deca sa prezimenima Legner, Dimitrijević... a da to nije naišlo ni na kakvo pitanje – odgovor je bio poznat: idu tamo gde pripadaju, gde im je bolje!). Tokom devedesetih deca izbeglica su brzo i sa velikim trudom prihvatila ekavicu – da se ne izdvajaju. Danas mladi iz unutrašnjosti nastoje da što pre „beogradizuju“ svoj akcenat.

da se integrišu u novu sredinu, često sredinu poput Beograda koja se diči kosmopolitizmom, ali ismeva „dijalekte“, označavajući ih simbolima duha palanke (iako su pravi simboli savremenog toposa palanke pokušaji glamurizacije palanke – akvaparkovima, muzejima artificaljnih artefakata, poput voštanih figura, itd.).

Centralizovano vođen progres (modernizacija, elektrifikacija i industrijalizacija), ili danas „održivi strateški razvoj“, pa čak i oni oblici „podrške razvoju“ koje je u XVIII i XIX veku davala „prosvjećena država“ – čine da se zanemare i zaborave brojne tradicije vezane za stil i način života, organizaciju domaćinstva, pa čak i kulinarskih praksi. Usvajajući marijaterzijanski obrazac izgradnje kuća po svom dolasku u Vojvodinu, srpsko stanovništvo je nesumnjivo podiglo svoj kvalitet života, ali je istovremeno u kolektivnom sećanju nestao niz specifičnih iskustava i praksi gradnje. Selo Jarmenovci, dobijanjem novca za razvoj od Ujedinjenih nacija 1953. godine, podiže fabriku, ali prestaje da se bavi mnogim oblicima poljoprivrede, među kojima se prvo napušta, kao najteže, vinogradarstvo, te iz kolektivnog sećanja nestaje „turšija od grožđa“, koju su zabeležili etnolozi poslati na zadatak – da pre no što stigne novac za elektrifikaciju i modernizaciju sela, zabeleže i sačuvaju od zaborava način života.

No progres, i ideja razvoja, sve do savremenog fenomena globalizacije, na podjednak način „napadaju“ sve zajednice, pa u tom smislu ne unose specifične konflikte, sem u meri u kojoj su različite zajednice na različit način spremne da ove ideje prihvate. (Recimo, skidanje marame sa glava je znak modernizacije koji je srpska zajednica brže i bez prinude prihvatila, dok je muslimanska zajednica na Balkanu tek nakon zakonskih akata, pod prinudom, prihvatila ovaj simbolički iskaz modernosti i otvorenost /a da odlazak onih porodica koje to nisu želele da prihvate ni na koji način nije sprečavan.)

U realizaciji gradova i njihovoj modernizaciji, često je dolazilo do različitog odnosa prema baštini i do nasilja koje je nad njom sprovedeno – uništavanje starih čaršija, ili njihova turistička valorizacija (koja bi iz njih „izvodila napolje“ stvarni život, a ubacivala „atraktivne“ sadržaje). Naravno da „akt nasilja“ nisu uvek prepoznavale na isti način sve društvene grupe: od izgradnje Beograđanke (po uzoru na kulu Monparnas u Parizu), koju su mnogi videli kao nasilje nad gradom male spratnosti, a drugi kao simbol duha napretka i kosmopolitizma, do danas kada je ona više prazna i simbolički vezana za lokalnu instituciju – Radio (i kasnije televiziju) Studio B, situacija se promenila, i njeno uklanjanje danas bi bio drugi vid nasilja. Pritisci da se dozvoli promena urbanističkog plana Novog Beograda da bi investitor mogao pored hotela Jugoslavije, koji je kupio, da sagradi još dve kule (i, dakle, zaradi još veći novac), te najava (nasilna, bez javnih konsultacija) izgradnje Beograda na vodi, kao i već pomenuta izgradnja Skoplje 2014, te neuspeli pokušaji odbrane Varšavske ulice u Zagrebu (udruge Pravo na grad, Ne damo Varšavsku ulicu itd.), pokazuju da se i danas vrši nasilje nad baštinom, i da se stvara nova baština nasilja (šoping molovi kao njihov simbolički iskaz ili javne zgrade u Skoplju izgrađene u „stilu antikvizacije“).

Interesantno je da je Novi Beograd, koga su zidale omladinske radne brigade (samo u početku, naravno) i koji je, uprkos SIV-u i zgradi CK, bio pežorativno označen „spavaonicom“, prostorom u kojem mogu biti srećni samo oni koji su juče došli sa sela (vojna lica i komunistička nomenklatura – državni aparat), tek početkom XX veka doživeo svoje socijalno prihvatanje, pre svega stoga što je u njemu rođena i odrasla prva generacija umetnika, od Mihajla Pantića do Stefana Arsenijevića, grupe *Sunshine*, a na čelo ustanova kulture tog dela grada došle Branka Prpa (Arhiv grada), Branislava Anđelković (Muzej savremene umetnosti) i Jasna Dimitrijević (Sava centar), koje su u Arhivu grada realizovale značajnu izložbu.

Istovremeno, Ljiljana Blagojević piše knjigu *Novi Beograd: osporeni modernizam* (Beograd, Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada, 2007).

Simptomatično je da su umetnici, pre svega ili gotovo isključivo, muškarci, dok su one koje teorijski valorizuju Novi Beograd – žene, od kojih niti jedna nije „sa“ Novog Beograda niti u njemu živi.

SAVREMENA UMETNOST I BAŠTINA NASILJA NA BALKANU

Savremeni umetnici, često izazvani ksenofobnim politikama sećanja javnih vlasti, zasnivaju sopstvenu politiku sećanja, suprotstavljajući se uvreženim, zvaničnim interpretacijama kako bliže tako i dalje prošlosti. Umetnici prepoznaju sve oblike nasilja nad materijalnom, tako i nematerijalnom baštinom kako u javnom, tako i u svakodnevnom životu. Nestajanje antifašističke tradicije je od početka sukoba devedesetih bio deo procesa koji su vodile javne politike, ali isto tako i deo suprotnih procesa koje su vodile aktivističke grupe i javni intelektualci – kao kulturne politike odozdo.

Preimenovanja ulica (film *Nestanak heroja Ivana Mandića*⁹), mostova (*Hristina Ivanoska*¹⁰), rušenje i sklanjanje spomenika te izgradnja novih – imaju u savremenoj umetnosti brojne, ali i različite, artikulacije.

Gavrilo Princip, trenutno paradigmatičan primer upotreba i zloupotreba, različitih apropiacija od nacionalista sa svih strana, žrtva je različitih pokušaja revizije istorije. Zahtev Francuske da Evropska unija „proslavi“ stogodišnjicu početka Velikog rata, stvorio je nelagodu – kako obeležiti rat u kome su evropske zemlje uništavale jedna drugu. To je proizvelo dnevno-političku potrebu da se uzrok ratu nađe, ako je ikako moguće, izvan prostora Evropske unije. Dakle, da se kao krivci za rat optuže Rusija i Srbija. Od Kristifora Manrou Klarka, britanskog istoričara „pro-

9 Isti autor napravio je i film o zločinima četnika *Problem percepcije* (Akademski filmski centar, 2010), koji na Jutjubu izaziva kontroverzne reakcije – iz levičarskog ideološkog obrasca stižu pozdravi i podrška, a iz nacionalističkog ideološkog obrasca – optužbe i napadi (https://www.youtube.com/watch?v=_fiJ3VeHrE, pristupljeno 25. 4. 2014).

10 Projekat: „Naming the Bridge: Rosa Plaveva and Nakie Bajram“, nastoji da da bezimеноm mostu u Skoplju ime ove dve žene koje su zajedno radile na opismenjavanju Turkinja u Skoplju pre Prvog svetskog rata (Fairclough, Dragičević Šešić, Rogač Mijatović, Auclair and Soini, 2014).

germanske orijentacije“ do brojnih štampanih američkih i nemačkih medija, Gavrilo Princip je označen kao ondašnji Osama Bin Laden (*Politika*, 2. septembar 2013). To je svakako tabloidna doskočica koja banalizuje lik Gavrila Principa i pokazuje duboko nerazumevanje procesa koji su vodili ka Sarajevskom atentatu. Mladu Bosnu jedni žele da vide kao velikosrpsku organizaciju, drugi i dalji podvlače njen projugoslovenski karakter. Stope Gavrila Principa izbrisane su sa Sarajevskog pločnika,¹¹ mostu je vraćeno ime „Latinska ćuprija“, a Muzej Mlade Bosne preimenovan je u Muzej grada Sarajeva. Sa druge strane, selo Tovariševo u Vojvodini, u kojem žive kolonizovani zemljaci Gavrila Principa, podiže mu spomenik, a na otvaranje dolaze Emir Kusturica i Matija Bećković (*Politika*, 23. april 2014). Podizanjem spomenika meštani jednog malog, zaboravljenog vojvođanskog mesta žele da povrate „svest o sopstvenom značaju“, da od objekta istorije postanu subjekti istorije, te da se tim aktom kao strategijom delovanja bore protiv kulture poniženja kao predominantnog osećanja u Srbiji danas (bez obzira na to o kojoj je društvenoj grupi reč – manjinskoj ili većinskoj).

Dve dramske predstave – *Mali mi je ovaj grob* Biljane Srbljanović, rađene po narudžbi za Bečko pozorište i *Zmajeubice* Milene Marković napisane za Jugoslovensko dramsko pozorište – daju svoja viđenja dileme: terorista ili heroj. Po rečima Biljane Srbljanović:

„Gavrilo Princip je čovek koji oseća strahovitu potrebu pravednika da učini nešto za oslobođenje od okupatora, za ujedinjenje Južnih Slovena; pri tom, u svom obrazovanju, u kulturnom modelu na kome je rastao, osim baš takvog atentata, nije mogao da pronađe drugačije političko sredstvo. U tome je, po mom mišljenju, sadržan tragični paradoks *Mlade Bosne*: ljudi sa emancipatorskim težnjama, hrabri, odvažni, pametni i pre svega veoma mladi, jedino za čim mogu da posegnu u toj strahovitoj unutarnjoj potrebi za revolucionarnom borbom jeste ono što poznaju iz lokalne mitologije – za tiranoubistvom kao povodom buduće revolucije. Zato je čitava stvar toliko i komplikovana i zato generacije na prostorima Bosne i Hercegovine i Srbije Gavrila Principa na smenu obožavaju i mrze. Jer, Principov paradoks je za nas – ljude izrezbarenih duša i žrtve poslednjih ratova – nekako uvek pitanje *ili-ili*: ili si Srbin ili nisi; ili si ubica ili si žrtva; ili si terorista ili si heroj. A Gavrilo je i Srbin; i nije i jeste ubica; i žrtva je; i nije ni terorista ni heroj. Umesto svega, Princip je hrabri, mladi, ludi dečak koji je verovao da čini dobro... (...) Ono što je meni najlepše u Mladobosancima, pogotovo atentatorima, istovremeno znajući da su ideološki, filozofski, na pravom putu, kao protivnici šovinizma, kao ubeđeni Jugosloveni i ateiste, kao antiklerikalni, emancipatorski, levičarsko-anarhistički pokret, oni imaju jednu strašnu moralnu muku od samog čina ubistva i nasilja. To se sve ovde briše i zaboravlja, ovde se danas, sto godina posle atentata, glorifikuje sam čin nasilja i ponavlja narativ o Principu kao velikosrpskom junaku. Velikosrbi su njega nasamarili.

11 <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/sarajevski-atentat-98-godina-kasnije>, pristupljeno 20. aprila 2014.

Oni su iskoristili njegovu plemenitost i njegove avangardne političke ideje da podmetnu kukavičje jaje velikosrpstva. Taj narativ i taj metak luta Srbijom i dan-danas, njemu pripada ubistvo Đinđića i to je ono što sam pokušala da kažem (http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=272&yyyy=2013&mm=10&dd=01&av_id=760008)“.

Sa druge strane Milena Marković ističe lične motive koji su je opredelili za pisanje teksta:

„Moj lični motiv potiče iz mog sistema vrednosti koji je pre svega antiautoritaran i slobodarski... – Sada živimo u vreme ekonomskog i propagandnog velikog rata. Svako ima pravo da zauzme stranu ili da ostane po strani, ali, postoje veliki pritisci. Mi smo mali i nebitni i krvavi kusur velikih sila, da parafraziram Andrića. Neću da učestvujem u tom poselu raznih žbira i satrapa gde se mrtvim herojima obrću kosti, kako kome odgovara. Mladobosanci su bili heroji tog vremena. Taj svet za koji su se oni borili više ne postoji, ako je ikad i postojao (<http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/454785/Milena-Markovic-u-komadu-Zmajebice-Cena-snova-o--pravdi>, pristupljeno 25. aprila 2014)“.

U jednom drugom intervjuu Milena Marković je još preciznija:

„On nije bio terorista jer on nije otišao u Beč i tamo ubio Nadvojvodu, nego je on ispred svoje generacije i istomišljenika izveo tiranoubistvo kao politički i slobodarski čin. I sam je rekao da nije on ubio čoveka, on je ubio Cara (<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1122494>, pristupljeno 25. Aprila 2014)“.

Međutim, mnogo pre ovih događaja i obeležavanja Prvog svetskog rata, u sklopu svog projekta *Yugomuzeja*, Mrđan Bajić definiše virtuelnu skulpturu Memorandum, koja pisaću mašinu „na kojoj je napisan memorandum“ stavlja na sto Milutina Garašanina (autora Načertanija) a na stolu je i reljef Jugoslavije – „dar učenika VII/2 razreda osnovne škole Gavrilo Princip“. Naravno, nije slučajno izabrano ime škole u ovom projektu – ime Gavrila Principa nosile su mnoge škole u Jugoslaviji, o njegovom poduhvatu Veljko Bulajić 1975. snima film sa Irfanom Mensurom u ulozi Gavrila, dakle, tada je Gavrilo Princip slavljen kao heroj, nosilac ideje slobode i jugoslovenstva.

ZAKLJUČAK

Danas je svim balkanskim zemljama potreban sintetički sveobuhvatni pogled na kulturu Balkana iz transnacionalne i transkulturalne perspektive. On zahteva i sveobuhvatan odnos prema nasleđu (prema nasleđu svih drugih davno nestalih ili marginalizovanih društvenih grupa) i drugačiji pristup i stil komunikacije vrednosti koje ono nosi. Bez prisvajanja ili zanemarivanja.

Taj pristup zahteva inoviranje kako metoda upravljanja nasleđem, tako posebno metoda medijacije, uključivanja nematerijalnog nasleđa u kulturnu, obrazovnu i turističku ponudu.

Stoga su nužni brojni novi instrumenti revitalizacije i reartikulacije nasleđa kao živog kulturnog dobra, od već poznatih kulturnih ruta do interaktivnih mapa nasleđa, koje moraju prelaziti granice država i etničkih korpusa. Trebalo bi osmisliti balkanski *Thesaurus* program – po uzoru na *Thesaurus Polonia*, po kome strani istraživači učestvuju kroz rezidencijalne programe, u preispitivanju baštine i načina njene prezentacije, valorizacije, medijacije, i sl., a posebno baštine nasilja. Iz njihovih saznanja mogle bi se preuzeti moguće strategije i taktike prema De Sertoovskom značenju tih reči – dakle, graditi kulturna politika zasnovana na znanju i adekvatnoj konceptualizaciji politike sećanja. Tako bi muzeji, arhivi, kulturni centri itd, mogli dati svoj značajniji doprinos politici sećanja i stvaranju uslova za tranzicionu pravdu – poklanjajući svoju pažnju kontroverznoj baštini nasilja, omogućavajući da bude pročitana i tumačena iz više perspektiva, te na kraju nudeći dijalog – razgovor među nosiocima različitih mišljenja.

Na kraju, treba uzeti u obzir da istoriju i nasleđe ne objašnjavaju i tumače samo razum i nauka, već pre svega dominantne društvene emocije vezane za duh vremena, koje rukovode izborom epizoda simbola i narativa često namerno međusobno disonantnih. Stoga je zadatak nauke i prakse kulturnog menadžmenta i heritologije da stvore uslove za istinski interkulturalni dijalog u domenu očuvanja i interpretacije zajedničkog balkanskog kulturnog nasleđa, te za otvaranje zajedničkih perspektiva budućeg razvoja.

LITERATURA

- Bart, Stefan. „Žrtve, dželati i spomenici“. *Danas*, 8. 3. 2010, http://www.danas.rs/danasrs/dijalog/zrtve_dzelati_i_spomenici.46.html?news_id=185334
- Blagojević, Ljiljana. *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet i Zavod za zaštitu spomenika kulture grada, 2007.
- Council of Europe. *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, European Treaty Series 199, 2005 [<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>]
- Council of Europe. *Heritage and Beyond*. Strasbourg, 2009. [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/identities/PatrimoineBD_en.pdf]

- Council of Europe. *The Role of Culture and Cultural Heritage in Conflict Prevention, Transformation, Resolution And Post-conflict Action: The Council Of Europe Approach*, AT(2010)397 rev. 1, 18 January 2011, [http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/News/CultureReconciliation_en.pdf]
- Dragičević Šešić, Milena. „Cultural Policies, Identities and Monument Building in Southeastern Europe“. In *Cultural Identity Politics in the (Post) Transitional Societies*, edited by Aldo Milohnić i Nada Svob-Djokić, 31–46. Zagreb: IMO, 2011.
- Dragičević Šešić, Milena. „Between a Rock and a Hard Place: Cultural Policies of and Towards Serbia“. In *Culture and External Relations: Europe and Beyond*, edited by Josef Batora and Monika Mokre, 137–160. England: Ashgate Publishing Ltd, 2011.
- Dragičević Šešić, Milena. „Dah Theater of Belgrade“. In *Heritage, Memory and Identity*, edited by H. Anheier & R. Isar, 193–194. London: Sage, 2011.
- Fairclough, Graham, Milena Dragičević Šešić, Ljiljana Rogač Mijatović, Elizabeth Auclair, and Katriina Soini. „The Faro Convention, a New Paradigm for Socially- and Culturally-sustainable Heritage Action?“ In *CCCS (Centre for Culture and Cultural Studies) conference 2013 „Cultural memory“*. Skopje: 2014.
- Fairclough, Graham. „New heritage frontiers, Heritage and Beyond“. Council of Europe, 29–41, 2009.
- Martens, Mihael. *U potrazi za junakom*. Beograd: CLIO, 2014.
- Ministry of Culture, Latvia. *Strategy of Cultural Policy*. Riga. (non-published document), 2007.
- Mojsi, Dominik. *Geopolitika emocija*. Beograd: CLIO, 2013.
- Selimović, Meša. 1967. *Za i protiv Vuka*. Beograd: BIGZ.
- Stošić, Vladan. „Priča o dva spomenika“. *Vreme* <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=698978> (pristupljeno 27. aprila 2014).
- Šobe, Fransoa i Marten, Loren. *Istorija kulturnih odnosa u savremenom svetu*. Beograd: CLIO, 2014.
- Tunbridge, John. E. and Gregory John, Ashworth. *Dissonant Heritage. The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Wiley, 1996.
- UNESCO. *Faro Convention Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, 2005.
- Vučković, Slavica. „Tekstura teksta i konteksta, pesmom, igrom i čitanjem“. *Republika*, 460–461.

POLITICS OF MEMORY AND A DISSONANT HERITAGE OF THE BALKANS

Summary: Policies of memory of the Balkan cultural space are different as different are general public policies as well as relationship toward multiculturalism of each Balkan state. Memory policies are based on daily political needs, thus heritage of violence is valorised from one side as heroic gesture and from other side as violence producing numerous victims. Nearly every event its objects and narratives connected within can be considered as dissonant heritage: from construction of old towns, fortresses and bridges till the newest happenings connected with WW2 and former Yugoslav's wars in 90ties.

This text deals with memory as collective phenomenon and with public policies which codify memory through writing and rewriting of history. Key research questions comprise studies of public policies and their relation toward heritage: what is researched, what is preserved, what is exhibited and performed and made visible. It is obvious that heritage in the Balkans is primary political question both when it is used and when it is sent to oblivion.

Memory narratives in multicultural community are often different and potentially conflictual what is evident today when public authorities and NGOs want to construct monuments devoted to communist's victims after WW2 and to the victims of German and Hungarian ethnic groups. Dominating discourses are rigid claiming that all of them are victims while the other side see in all of them criminals and perpetrators or at least collaborators with occupation forces. Historical science obviously has shown that among those killed after WW2 have been numerous innocent victims but also many of those who committed crimes during occupation (against Jews, Serbs, Communists, Roma population, etc.).

Last chapter analyse contemporary art and its relation toward heritage of violence in the Balkans through two drama performances *This Grave is Too Small to Me*, by Biljana Srbijanovic and *Dragon Killers* by Milena Markovic together with virtual sculpture of Mrđjan Bajic *Memorandum* (from the cycles *Yugo Museum*).

The author conclude that all Balkan countries today need synthetic comprehensive gaze on Balkan culture from transnational and transcultural perspective. This gaze demands relations toward our own heritage and heritage of other groups without appropriation and neglect. This approach asks for innovative methods of heritage management which should include different mediation methods related both material and immaterial heritage with special accent on discussion of heritage of violence and its integration in cultural, educational and touristic offer.

Key words: culture of memory, heritage of violence, dissonant heritage, Balkan, cultural policy

